

MAGYAR JOG ÉS KÖZGAZDASÁGTAN TÁRSASÁG

HUNGARIAN ASSOCIATION FOR LAW AND ECONOMICS

A JOGOSULTSÁGOK KONCEPTUALIZÁLÁSÁNAK ÉS MODELLEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETÉBEN

Cserne Péter

A jogosultságok (jogok, *rights*) fogalma nemcsak a mai nyugati jogi-politikai közbeszédben játszik fontos szerepet; logikai struktúrájuk és normatív funkciójuk elemzése az analitikus jogelméleti hagyomány klasszikus témái közé tartozik. A jogosultságok kérdésköre ugyanakkor, legalábbis Amartya Sen liberális paradoxonának megjelenése (1970) óta a közgazdaságtan, s tágabb értelemben a racionális döntések elméletének számára is izgalmas kutatási területe jelent. A tanulmány, amely egy a racionális döntések elmélete módszertani apparátusának jogelméleti relevanciáját vizsgáló nagyobb kutatási projektbe illeszkedik, azt mutatja be, hogy az utóbbi évtizedekben a racionális döntések elmélete milyen elemzési eszközöket dolgozott ki a jogosultságok fogalmi analizésére. A jogosultságok Sen-féle interpretációját a játékelméleti modellekkel összevetve arra a következtetésre jutunk, hogy bár az utóbbiak jobban ragadják meg a jogosultságok fogalmát, a liberális paradoxon feloldásához további elméleti erőfeszítésekre van szükség.

No. 10

MŰHELYTANULMÁNYOK / WORKING PAPERS

2009

A jogosultságok konceptualizálásának és modellezésének lehetőségei a racionális döntések elméletében

A jogosultságok (jogok, *rights*) fogalma nemcsak a mai nyugati jogi-politikai közbeszédben játszik fontos szerepet; logikai struktúrájuk és normatív funkciójuk elemzése az analitikus jogelméleti hagyomány klasszikus témái közé tartozik.¹ A jogosultságok iránti gyakorlati és teoretikus érdeklődés többféle módon össze is kapcsolódik egymással. A jogosultságokról szóló elméletek magyarázó erejét például gyakran azon mérjük, hogy azok mennyire felelnek meg a jogosultságokról szóló hétköznapi felfogásnak, vagyis a tájékozott és jóhiszemű laikusok körében általánosan elfogadott nézeteknek.²

Az itt következő gondolatmenet mindenesetre elsősorban teoretikus érdeklődésre tarthat számot. Tágabb értelemben egy nagyobb kutatási projektbe illeszkedik, amely a racionális döntések elmélete módszertani apparátusának jogelméleti relevanciáját vizsgálja.³ Szűkebb értelemben pedig azt kívánja bemutatni, a teljesség igénye nélkül, hogy az utóbbi évtizedekben a racionális döntések elmélete milyen elemzési eszközöket dolgozott ki a jogosultságok fogalmi analizésére. Egy befejezetlen történetet fog tehát feleleveníteni és töredékesen rekonstruálni, sok mellékszálát és -szereplőt említetlenül hagyva: annak a történetét, ahogyan a modern közgazdaságtan, illetve az annak módszertani háttérét adó racionális döntések elmélete elkezdte „komolyan venni a jogokat”.

1. A jogosultságok kérdésköre mint analitikus és normatív probléma jelenleg a racionális döntések elméletének egyik izgalmas kutatási területét jelenti. Hogy ennek a ténynek a jelentőségét érzékelni tudjuk, kiindulásként azt kell megnéznünk, hogyan és miért vált azzá. A racionális döntések elméletének egyik politika- és jogelméleti relevanciájú alkalmazása, illetve modellezési iránya a társadalmi választások elmélete (*social choice theory*). Ez az elmélet hagyományosan azzal foglalkozik, hogy az egyének preferenciáiból kiindulva miként lehet meghatározni egy ún. társadalmi hasznossági függvényt. Mármost, mint a társadalomtudományos modellek esetében általában, e modell is két részből áll: van egy formális logikai-matematikai *struktúrája*, amelyben az egyes változókhoz különböző *értelmezések* tartozhatnak.

Az első kérdésre, ti. hogy egy ilyen függvénynek milyen matematikai-logikai tulajdonságokkal kell rendelkeznie, most nem térünk ki részletesen. Nem kevésbé érdekes azonban a modell interpretációja sem. Tartalmi szempontból az a kérdés merül itt fel, hogy miképpen aggregálhatjuk az egyének preferenciáit (vagy más módon mért előnyeit) olyan normatív kritériumok fényében, mint a pártatlanság, méltányosság, igazságosság, stb. Ugyancsak az értelmezéshez tartozik, hogy egy ilyen függvényt milyen célokra használhatunk. Nos, alapvetően kétféle: vagy egy

* PPKE JÁK, Budapest; TILEC, Tilburg

¹ Két klasszikus magyarul: Hohfeld 2000 [1913], Hart 2002 [1955]. Újabb áttekintések: Harel 2005, Wenar 2007, magyarul: Sajó 1996.

² Ennek megfelelően például aligha tartanánk elfogadhatónak egy olyan elméletet, amely jogosultságokat tulajdonít hangyabolyoknak vagy paradicsompalántáknak, amint egy olyan elmélet is elbukna ezen a mércén, amely tagadja, hogy koherens módon jogokat tulajdoníthatunk a növényeknek vagy a biciklistáknak. Ld. Wenar 2008: 252-253.

³ E nagyobb, immár egy évtizedes kutatási projekt szempontjából többek között James Buchanan, Gary Becker, Bruce Chapman, Jules Coleman, Robert Cooter, Jon Elster, Hartmut Esser, Hartmut Kliemt, Lewis Kornhauser, Philip Pettit, Robert Sugden, Martin Van Hees írásai hatottak és hatnak rám ösztönzően. A projekt első publikált részeredményeként lásd Cserne 2000, összefoglalóan pedig Cserne 2005.

döntési vagy egy értékelési mechanizmust modellezhetünk vele. *Döntési* mechanizmusként azon javak (közjavak, kvázi-közjavak) előállításának és elosztásának eljárási szabályaira nézve fogalmaz meg kritériumokat, melyekhez az egyének nem a piacon, hanem politikai mechanizmusok útján jutnak hozzá. *Értékelési-igazolási* módszerként interpretálva pedig olyan mércét nyújt, amely a társadalom (vagy bármely csoport) helyzetét (jólétét⁴), a normatív individualizmusnak megfelelően, a társadalom tagjai (a csoporthoz tartozó egyének, például egy képviselőtestület tagjai, egy állam polgárai, stb.) preferenciáinak valamiféle összegzéseként, aggregátumaként ragadja meg.⁵ A kérdés mármint az, hogy a társadalmi jólét egy ilyen aggregatív modelljében, egyik vagy másik interpretáció mellett, van-e hely az egyéni jogok számára.

2. Az indiai származású közgazdász, Amartya Sen egy mára klasszikussá vált írásában (*The Impossibility of a Paretian Liberal*⁶) azt bizonyította, hogy lehetségesek olyan egyéni preferenciák, amelyek mellett a társadalmi döntési függvény nem tud egyszerre a eleget tenni a Pareto-elvnek és a minimális liberalizmusnak.

A Pareto-elv azt követeli meg, hogy ha a társadalom minden tagja A állapotot preferálja B-vel szemben, akkor a társadalmi döntési függvénynek is többre kell értékelnie A-t mint B-t. Minimális liberalizmuson pedig azt érti Sen, hogy a társadalomban van legalább két egyén, akinek külön-külön legalább két alternatív világállapot közötti választásnál „döntő szava van”, vagyis preferenciái meghatározzák azt, hogy a társadalmi döntési függvény hogyan rangsorolja az adott két alternatívát. Ez utóbbi liberalizmus-értelmezés mögött a szabadságnak az a milli felfogása rejlik, amely az enyének egy védett személyes szférát kíván biztosítani, de úgy, hogy bizonyos kérdésekben az egyén döntései a társadalom döntéseinek tekintendők. Sen példájával, ha X és Y (két világállapot) csupán az E egyén ingének színében különbözik és E-nek „döntő szava van” az X és Y közötti választásban, akkor ez annyit jelent, hogy ha E X-et preferálja Y-nal szemben, akkor a társadalmi döntési függvény is előbbre sorolja X-et, mint Y-t. Bár mindkét követelmény ésszerűnek tűnik, olyannak, amelyet a legtöbb intuitíve támogatnánk, Sen tétele azt bizonyította, hogy egyszerre nem teljesülhetnek. Az érvelést egy példán keresztül szemléltethetjük.

Adott egy társadalom két tagja: Prúd (P) és Züllött (Z). A társadalomban mindkettejük számára elérhető továbbá D. H. Lawrence *Lady Chatterley szeretője* című könyve.⁷

Négy világállapot lehetséges:

A: P olvassa, Z nem

B: Z olvassa, P nem

C: egyikük sem olvassa

D: mindketten elolvassák.

⁴ A jólét fogalma természetesen nemcsak fizikai javak vagy anyagi eszközök birtoklását, hanem például az autonóm cselekvés értékét vagy a választás szabadságát (*freedom of choice*) is magában foglalhatja. A választási szabadság kérdése természetesen tartalmilag szorosan kapcsolódik a jogultságok normatív funkciójához. A választási szabadság közgazdasági modelljeiről összefoglalóan lásd Sugden 1998.

⁵ Konkrétabban, az hogy a társadalom A állapotot preferálja B-vel szemben jelentheti azt, hogy a társadalomban úgy kell megszervezni a döntési mechanizmusokat, hogy azok ne válasszák ki B-t akkor, ha A is elérhető (*normative choice*); illetve azt is, hogy a társadalmi hasznossági függvény A-t jobb állapotnak értékeli, mint B-t (*outcome evaluation*), vö. Sen 1982: 209.

⁶ Sen 1970.

⁷ Az 1928-ban írott regény forgalmazását „obszcenitása” miatt több országban betiltották, így az 1960-as évekig Angliában is csak kalózkodásban lehetett olvasni. A könyv megjelenése a hatvanas évek „szexuális forradalmának” fontos eseménye volt az Egyesült Államokban.

P és Z nyilvánvalóan másképp rangsorolják a világállapotokat. P preferenciái: $C > A > B > D$. Z preferenciái pedig: $D > A > B > C$.⁸ Kérdés, vajon egy olyan társadalom, amely mind a Pareto-elvnek, mind a minimális liberalizmusnak meg kíván felelni, hogyan rangsorolja a négy lehetséges kimenetelt. A minimális liberalizmus azt követeli, hogy P-nek A és C közötti, Z-nek pedig B és C közötti preferenciája érvényesüljön. Vagyis: $C > A$; $B > C$. Ugyanakkor a Pareto-elv értelmében, mivel P és Z egyaránt A-t preferálja B-vel szemben, a társadalomnak is többre kell értékelnie A-t mint B-t. Vagyis: $A > B$. Ezek szerint a társadalmi preferenciákra fenn kell állnia a következőnek: $C > A > B > C$.

Ez a társadalmi preferenciarendezés azonban ciklikus: megsérti a tranzitivitás követelményét, amely minden konzisztens preferenciarendezés egyik alaptulajdonsága. Ez másszóval azt jelenti, hogy az adott feltevések mellett nem létezik az alternatívákat konzisztensen értékelni tudó társadalmi döntési függvény. A később liberális paradoxonnak elkeresztelt tétel tehát így szól: nincs olyan társadalmi döntési függvény, amely bármely logikailag lehetséges egyéni preferenciarendszer esetén olyan rendezést adna, amely egyszerre kielégíti a Pareto-elvet és a minimális liberalizmust.

3. Sen tételét, amely logikai értelemben, azaz analitikusan igaz, természetesen interpretálni kell ahhoz, hogy megtudjuk, van-e társadalmi, gyakorlati relevanciája. Valóban azt jelenti-e, hogy nem lehetséges a társadalom olyan berendezése, állapota, amelyre egyszerre igaz, hogy van legalább két ember, akiknek a döntései a világ állapotának legalább két vonása felett konkluzívak, ugyanakkor pedig ha A állapot mindenki számára jobb, mint B, akkor a társadalom A-t előnyben részesíti B-vel szemben? Tartalmi értelemben pedig a lehetetlenségi tétel tanulsága valóban az, amit Sen állít, ti. hogy „egy nagyon alapvető értelemben a liberális értékek összeütköznek a Pareto elvvel”⁹ Ha ez valóban igaz, az valóban paradox, sőt kiábrándító.

A Sen cikke nyomán megindult vitákban a paradoxon megoldásának többféle stratégiája is kirajzolódott.¹⁰ Egyesek a formális elemzés keretein belül Sen modelljének feltevéseit vizsgálták felül, olyan még gyengébb feltételeket keresve, amelyek mellett a két követelmény egyszerre teljesülhet. Mások különféle tartalmi interpretációkkal álltak elő. Például úgy érveltek, hogy a két elv konfliktusa csupán látszólagos, mivel a liberalizmusból semmiféle egyértelmű kritérium sem következik interdependens preferenciák esetére.¹¹ Sen maga pedig arra utalt, hogy az egyéni szabadság garanciáit nem a társadalmi szabályokban kell keresni, hanem olyan egyéni preferenciák kialakulását kell elősegíteni, amelyek mellett az egyének tiszteletben tartják egymás magánszféráját.¹² E másodlagos irodalom ismertetésébe és értékelésébe most nem kívánok belemenni, hiszen céloom annak bemutatása, hogy Sen cikke, az általa kiváltott reagálások révén, hogyan szabott új irányt a jogosultságok, lehetőségek (*opportunity*), érdekek és preferenciák közgazdasági elemzésének.

Sen liberális paradoxona mindenesetre kisebbfajta forradalmat eredményezett a társadalmi választások elméletében. Kiderült, hogy a racionális döntések elméletének módszertani paradigmáját követő filozófusoknak és társadalomtudósoknak nemcsak addig szokásos érveiket, hanem hagyományos elemzési eszközeiket, sőt esetleg a

⁸ Noha mindkét preferenciarendezés valószerűnek tűnik, természetesen vég nélkül lehet vitatkozni azon, mennyire plauzibilisek. Az érvelés szempontjából csak annak van jelentősége, hogy logikailag lehetségesek.

⁹ Sen 1970: 157.

¹⁰ A hatalmas irodalomból lásd pl. Hillinger – Lapham 1971, Bernholz 1974, Suzumura 1980, Gaertner – Krüger 1981, Barry 1984, Sugden 1985, Allén 1988, továbbá az *Analyse und Kritik* 1996/1. számát.

¹¹ Hillinger – Lapham 1971.

¹² Sen 1971.

jólétközpontúság (*welfarism*) metaetikai álláspontját is újra kell gondolniuk. A jogosultság (*right*) és ehhez szorosan kapcsolódóan a választási szabadság (*freedom of choice*), illetve a hatalom (*power*) elemzése ugyanis a racionális döntések elméletét olyan analitikus eszközök kidolgozására készítette, amelyek segítségével megragadható a probléma nem jólétközpontú (*non-welfarist*) dimenziója.

Mint látni fogjuk, az írás körüli vitákban olyan elemzési eszközök alakultak ki, amelyek a jogosultságok fogalmát és modellezési lehetőségeit új megvilágításba helyezik. A liberális paradoxon által gerjesztett vita egyik fő (részben konceptuális, részben módszertani) kérdése éppen az volt, vajon megfelelően ragadja-e meg Sen modellje az egyénnek azt a személyes szabadságszféráját, amellyel kapcsolatban a minimális liberalizmus követelményét megfogalmazta. Általánossá vált a vélekedés, s ezt egy idő után bizonyos vonatkozásokban Sen maga is elfogadta, hogy a jogosultságokat nem a társadalmi döntési függvénybe beépülő „döntő szóként”, vagyis nem egyéni preferenciák terminusaiban kell modellezni - ez ugyanis kontraintuitív eredményekre vezet.¹³ Az egyének szabadságát az határozza meg, milyen jogosultságokkal rendelkeznek vagy nem rendelkeznek. E jogok pedig nem az egyének preferenciáitól függenek, hanem attól, mi az, ami megengedett, illetve nem megengedett az egyén számára. A megengedett (*admissible*) stratégiák fogalma pedig már arra utal, hogy a jogosultságokat játékelméleti keretben kell elemezni, az egyéni preferenciákra való hivatkozás nélkül. Többen úgy vélik, hogy a játékelméleti elemzés egyúttal kiküszöböli a paradoxont is. Erre a kérdésre visszatérünk.

4. Az egyik első kritikus, aki felvetette, hogy Sen hibásan modellezi a jogokat, Robert Nozick amerikai filozófus volt.¹⁴ *Anarchy, State and Utopia* című nagyhatású könyvének az elosztási igazságosságról szóló fejezetében, miután összefoglalta Sen paradoxonát, a következőképp érvelt:¹⁵

„A problémát az okozza, hogy az egyén alternatívák közötti választási jogát olyan jognak tekintjük, amelynek révén meghatározhatja ezen alternatívák viszonylagos helyét a társadalmi rangsorban. [...] Pontosabban ábrázolhatjuk az egyéni jogokat a következő módon. Az egyéni jogok együttesen lehetségesek [co-possible]: minden egyes személy olyan módon gyakorolja jogait, ahogy akarja. E jogok gyakorlása rögzíti a világ bizonyos vonásait. E rögzített vonások korlátain belül választhat egy társadalmi döntési mechanizmus, amely a társadalmi rangsort veszi alapul – ha van még egyáltalán választási lehetőség! A jogosultságok nem határozzák meg a társadalmi rangsort, hanem azokat a korlátokat rögzítik, amelyekben belül a társadalmi döntés mozoghat, bizonyos alternatívákat kizárva, másokat rögzítve, stb. [...] Még ha először rangsorolunk is minden lehetséges alternatívát, függetlenül az egyéni jogoktól, a helyzet azzal sem változik: ekkor ugyanis azt a legmagasabbra értékelt alternatívát valósítjuk meg, amelyet nem zárnak ki senki jogai. A jogosultságok nem határozzák meg egy alternatíva helyzetét vagy két alternatíva viszonylagos helyzetét a társadalmi rangsorban, úgy hatnak a társadalmi rangsorra, hogy korlátozzák az annak alapján meghozható döntést.

Ha a birtoklásra vonatkozó jogcímekek e birtokrészek feletti rendelkezés jogot jelentenek, akkor a társadalmi döntés csak azon kereteken belül hozható meg, amelyeket az szab meg, hogyan élnek az emberek e jogaikkal. Ha egy mintázat [pattern] legitim, akkor a társadalmi döntések területére esik, tehát korlátozzák az emberek jogai. Hogyan birkózhathatnánk meg másképpen Sen eredményeivel? Az az alternatíva, hogy először felállítjuk a társadalmi

¹³ Vagyis implicit módon a Wenar által megfogalmazott kritériumot alkalmazták (vö 2. l.).

¹⁴ Hasonló érvelésre lásd Bernholz 1974.

¹⁵ Nozick 1998 [1974]: 154-155. Babarczy Eszter fordítását helyenként módosítottam.

rangsort, s a jogokat azután ennek a korlátai között gyakorolják az emberek, egyáltalán nem alternatíva. Miért nem választjuk akkor egyszerűen a legmagasabbra értékelt alternatívát, és hagyjuk a csudába a jogokat? Ha a legmagasabbra értékelt alternatíva enged még némi teret az egyéni választásnak (itt léphetnének be az egyéni „jogok”), akkor lennie kell valaminek, ami megakadályozza, hogy ezek a választások egy másik alternatívává alakítsák át azt. Sen érve tehát [...] abhoz a következtetéshez vezet bennünket, hogy a mintázatkövetés folyamatos beavatkozást követel az egyének cselekedeteibe és választásaiba.”

Nozick tehát a liberális paradoxont a jogosultságok elsőbbsége alapján oldotta fel.¹⁶ Úgy vélte, hogy a jogosultságok, amelyek a jogosult tetszése szerint gyakorolhatók, a társadalmi döntések korlátait jelentik. Rögzítik a világ bizonyos vonásait, és bármiféle társadalmi választásra csak ezek után, vagyis az így a fennmaradó lehetőségek keretein belül van mód. Ahogyan fogalmazott, a jogok „együttesen lehetségesek” [co-possible], s ez ugyancsak előre vetíti a játékelméleti modellek fő meglátását.

5. A diszciplináris specializáció és elkülönülés fokát jól mutatja, hogy a jogosultságok játékelméleti modelljei szinte teljesen függetlenül fejlődtek a jogosultságok körüli jog- és politikaelméleti diskurzustól.¹⁷ A mai társadalomtudományi diskurzusból a játékelmélet a stratégiai interakciók matematikai modellezésével foglalkozó kutatásokra utal. Diszciplináris helyét illetően pedig a játékelmélet a racionális döntések elméletének egyik részterülete.¹⁸ A játékelmélet tárgyát olyan két- vagy többszereplős döntési helyzetek (stratégiai interakciók) jelentik, amelyeket a kölcsönös függőség jellemez. A stratégiák kölcsönös függősége azt jelenti, hogy (1) minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos nyereményétől; (2) minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos döntésétől; (3) minden egyes játékos döntése függ az összes többi játékos döntésére vonatkozó várakozásától. Egy játéksituációban tehát a döntéshozónak előzetesen mérlegelnie kell a többi játékos várható döntéseit, s azzal is számolnia kell, hogy vajon a többiek hogyan anticipálják az ő döntését.

Egy stratégiai döntési szituáció játékelméleti elemzése mármint két részből áll: a játéksituáció leírásából és a megoldásból. A szituáció leírásához először azonosítanunk kell a *játékosokat* és az egyes játékosok lehetséges *választásainak* (illetve ha a játék több lépésből áll, az egyes választások egymásutánját meghatározó stratégiáinak) halmazát. Ahogyan valamennyi játékos meghatározott rendben kiválasztja a megvalósítható alternatívák halmazának valamelyik elemét, ezáltal együttesen előidézik a játék valamelyik *kimenetelét*. Végül pedig minden játékelméleti modell *preferenciáikat* tulajdonít a játékosoknak, amelyek alapján az egyes kimeneteket képesek sorba rendezni, értékelni. A játék *megoldásának* előrejelzése mármint akkor lehetséges, ha bizonyos feltételeket fogalmazzunk meg a játékosok viselkedéséről. A játékelmélet hagyományos modelljei azt feltételezik, hogy a játékosok racionálisak, ami (többek között) azt jelenti, hogy a preferenciáikat leginkább kielégítő módon igyekeznek dönteni.

¹⁶ Pontosabban, bár látszólag Nozick egyértelműen prioritást adott az egyéni jogoknak, vagyis szigorú korlátoknak tekintette őket, ezek a korlátok mégsem abszolútak: „rendkívüli erkölcsi szörnyűségek” megengedetté tehetik a jogok megsértését. Az sem teljesen egyértelmű, hogy az idézett részletben Nozick kizárólag analitikus vagy normatív állításokat is tett a jogokról. Ez azonban nem változtat azon az eszmetörténeti tényen, hogy a Nozick által felvetett kritika indította el a jogosultságok játékelméleti modelljeinek kidolgozását. Nozick elméletének további részleteivel most nem foglalkozunk. Nozick Sen-kritikájához lásd még Perelli-Minetti 1977, Sonstegeard 1987.

¹⁷ Van Hees 2000: 62.

¹⁸ Kiindulásként magyarul lásd Csontos 1998, Tóth 1997. Elster (1997: 36) a logikához hasonló fontosságának, az emberi interakciók társadalomtudományos vizsgálatában nélkülözhetetlen értelmezési keretnek tekinti játékelméletet.

6. A jogosultságok játékelméleti modelljének a Sen-féle konceptualizálással szembeni előnyeit egy példával érzékeltethetjük.¹⁹ Tegyük fel, hogy Anna, Béla és Cecil jól ismerik egymást. Mindkét férfi szeretné feleségül venni Annát. Ő elsősorban Bélához vonzódik, de ha az nem kéri meg a kezét, inkább elfogadja Cecil ajánlatát, semhogy hajadon maradjon. Béla legszívesebben nem nőülne, de azt semmiképpen sem szeretné, hogy Annak Cecilhez menjen, s ezért akár még nőtlenségét is feláldozná. Cecil szeretné elvenni Annát, de ha ez nem lehetséges, a nőt még mindig szívesebben látná Béla feleségeként, mint hajadonként. Formálisan tehát három kimenetel lehetséges: x: senki senkivel házasodik; y: A és B házasodik, C agglegény marad; z: A és C házasodik, B agglegény marad. A három játékos preferenciái pedig: A: $y > z > x$; B: $x > y > z$; C: $z > y > x$. A játék menete úgy alakul, hogy a férfiak döntenek, tesznek-e házassági ajánlatot, Anna pedig vagy elutasítja azokat, vagy az egyik ajánlatot elfogadja.

A játékosok a következő stratégiák közül választhatnak:

B: N (nincs ajánlat), P (ajánlat A-nak)

C: N (nincs ajánlat), P (ajánlat A-nak)

A: D (minden ajánlatot visszautasít), E (igent mond, ha B ajánlatot tesz, de nemet C-nek), F (igent mond, ha C ajánlatot tesz, de nemet B-nek), G (elfogadni B-t; ha nem tesz ajánlatot, igen C-nek), H (elfogadni C-t; ha nem tesz ajánlatot, igen B-nek).²⁰

E stratégiák kombinációi a következő kimeneteket eredményezik:

A / (B,C)	(N, N)	(N, P)	(P, N)	(P, P)
D	X	X	X	X
E	X	X	Y	Y
F	X	Z	X	Z
G	X	Z	Y	Y
H	X	Z	Y	Z

Az egyszerűség kedvéért kétdimenziós táblázatba foglalt lehetséges kimenetek mármint a preferenciák ismeretében lehetővé teszik, hogy előre jelezzük, mi lesz a játék megoldása. Cecil, akinek formálisan az első és második, illetve a harmadik és negyedik oszlop kimeneteleit kell összehasonlítani, úgynevezett domináns stratégiával rendelkezik. Mivel nincs mit vesztenie, bárhogyan döntenek a többiek, akkor jár jobban, ha megkéri Annát. Annának ugyancsak van ilyen ún. domináns stratégiája, a G (formálisan: a negyedik sor minden elemében jobb mint bármelyik másik). Mind Cecil, mind Anna esetében a racionális választás a domináns stratégia. De mit tesz Béla? Nos, neki nincs domináns stratégiája. Amennyiben viszont ismeri az összes előbb felsorolt információt és ő is racionálisan gondolkodik (vagyis tudja, hogy A és C domináns stratégiájukat fogják játszani), a legjobb stratégiája az, ha megkéri Annát (P). A játék kimenetele tehát Y, amely formálisan kifejezve ún. tökéletes egyensúly. Mármint B preferenciája:

¹⁹ Vö. Sugden 1985.

²⁰ Vegyük észre, hogy Annának 5 lehetséges stratégiája van: mindegyik egy olyan „forgatókönyvet” jelent, amely a férfiak összes lehetséges lépéskombinációjára tartalmaz választ. Anna tehát, amikor stratégiát választ, már előre meghatározza, milyen lépéseket fog tenni aszerint, hogy kap-e ajánlatot és kitől.

$X > Y$. Vagyis bár B X-et is előidézhetné, mégis Y a várható kimenetel. A minimális liberalizmus (a magánszféra védelme) Sen szerint azt kívánná, hogy a társadalmi döntési függvény X-et válassza Y-nal szemben. Ez azonban igencsak ellentmond az intuícióinknak. Mint Sugden provokatívan megkérdi: Vajon valaki megsértette B magánszféráját akkor, amikor az P-t döntött és így előidézte Y-t? Aligha. Az a megközelítés tehát, amely a jogokat a preferenciák terminusaiban ragadja meg, félrevezető.

7. Az alternatívaként javasolt játékelméleti modellek mármost igen változatosak.²¹ Mindegyikre igaz azonban, hogy a játékosok stratégiái között megkülönböztetnek lehetséges (*feasible*) és megengedett (*admissible*) stratégiákat. A legegyszerűbb modellek csak a lehetséges és megengedett stratégiákat tartalmazzák, azonban az elemzés céljától függően szükség lehet a lehetséges de *nem* megengedett, illetve a megengedett de *nem* lehetséges stratégiák figyelembevételére is. Egy stratégia lehetségsége és/vagy megengedettsége továbbá lehet más egyének stratégiáitól független, vagy éppenséggel függhet is azok döntéseitől. Például egy egyenrangú átkereszteződésben a jobbról jövőnek általában elsőbbsége van, vagyis ha két jármű találkozik, a balról jövő számára nem megengedett stratégia a továbbhaladás. Azonban ha a jobbról jövő lemondhat az elsőbbségéről, akkor a továbbhaladás feltételesen megengedett a másik számára.

A jogosultságok játékelméleti modelljei gyakran a játékok egy speciális, redukált változatával dolgoznak. A játékforma (*game form*) mindenben azonos egy játéksituációval, eltekintve attól, hogy a játékosok preferenciái nincsenek meghatározva. Mivel a jogosultságok játékelméleti modellezésének éppen az volt a kiinduló gondolata, hogy a jogokat nem a preferenciák terminusaiban kell meghatározni, a jogosultságok leírásához éppen ezek a játékformák lesznek a megfelelőek.

Peter Gärdenfors, az egyik első teoretikus aki nem társadalmi választási függvényként, hanem játékformaként igyekezett megragadni a jogokat, nem ún. cselekvés-orientált, hanem ún. kimenet-orientált módon határozta meg a fogalmat.²² Eszerint a jogosultság egyének egy G csoportjának lehetősége arra, hogy a világállapotok Y halmazát leszűkítse valamely X részhalmazra. Vagyis ha valaki jogosultsággal rendelkezik, akkor megengedett számára, hogy a rendelkezésre álló alternatívák halmazából kijelöljön egy részhalmazt és elérje, hogy (*see to it that*) ez a világállapot megvalósuljon. Mivel pedig G akár több személyt is magában foglalhat, analitikus szempontból első megközelítésben nem okoz gondot a kollektív jogok modellezése sen. Ami valamennyi játékelméleti modellben közös, az az, hogy az egyének jogosultságait a stratégiáik, illetve a stratégiáik eredményeként előálló kimenetek terminusaiban határozzák meg.

Ezek a modellek azután többféle új irányba is továbbfejleszthetők. Ezek közül vannak olyanok, amelyek kifejezetten politika- és társadalomfilozófiai kérdésekhez kapcsolódnak (szabadság, egyenlőség, igazságosság, stb.), mások viszont szorosabb értelemben vett jogelméleti kérdések szempontjából lehetnek relevánsak. Martin Van Hees például bemutatja, hogy az ún. Hohfeldi sémák miként fordíthatók le a játékelmélet nyelvére,²³ illetve az érvényesség és a jogrendszer fogalmát is ilyen játékelméleti kiindulópontból kívánja megragadni.²⁴ Mivel a jogrendszer jogi normák

²¹ Lásd pl. Gärdenfors 1981, Chapman 1982, 1983, Sugden 1985, Gaertner – Pattanaik – Suzumura 1992, Hammond 1996, Van Hees 1996, Fleurbaey – Van Hees 2000, Dowding – Van Hees 2003, Gekker 2008. Az alábbi bekezdésben Van Hees 2000 4. fejezetét követem.

²² Gärdenfors 1981.

²³ Van Hees 1995, 1996.

²⁴ Van Hees 2000.

komplex rendszere, a játékelméleti modellnek is egymással összekapcsolódó komplex játékformák rendszereként kell értelmeznie.

Sen úgy gondolja, hogy a jogosultság arra való felhatalmazottság, hogy valaki legalább egy társadalmi választást maga tegyen meg. A kritikusok szerint a jogosultság be-nem-avatkozás jellegű, a társadalmi döntéseknek egy másféle eljárása, mint a társadalmi döntési függvény (amely az egyéni preferenciák aggregálásával keletkezik). A játék-forma meg tudja mutatni, hogy van olyan eset, amikor az egyének nem a számukra legjobb lehetséges és megengedett alternatívát választják. A közgazdászok tehát eljutnak oda, hogy megkülönböztetik a jogok és a társadalmi döntések szféráját. Gaertner, Pattanaik és Suzumura érvelése szerint²⁵ a jogosultság bizonyos cselekvések vagy stratégiák megengedettségét jelenti, nem pedig azt, hogy az egyén preferenciái érvényesülnek bizonyos alternatívák között. Sen válasza mindezenre az, hogy bár a jogosultságok konceptualizálásának ez az alternatív módja érdekes, sőt bizonyos kontextusban fölényben is van az övével szemben, önmagában nem küszöböli ki a Pareto-elv és az egyéni jogok közötti feszültséget.

8. Mint fent említettük, vannak akik úgy vélik, hogy a játékelméleti modellek bevezetése egyúttal megoldja Sen liberális paradoxonát is. Ezt azonban eddig nem sikerült meggyőzően kimutatni. Az angol közgazdász-filozófus, Robert Sugden szerint azonban a konceptuális és a tartalmi kérdéseket célszerű különválasztanunk. Lehet, hogy a jogoknak azt a felfogását, amelyet a liberális gondolkodási hagyomány, többek között Mill is képviselt (ti. hogy mindenkinek biztosítani kell egy olyan szférát, amelyen belül szabadon dönthet), nem tudjuk a társadalmi döntések elméletének analitikus eszközeivel kezelni, de ez az elméletnek a fogyatékosága és nem esetleges normatív elkötelezettségünké. Lehetséges ugyanis, hogy az aggregálás nem megfelelő eljárás a magánszférával kapcsolatos döntésekre. A játékelméleti modellek révén azonban mégis nyerünk valamit: világosabban látjuk a probléma természetét.

S valóban, az utóbbi másfél évtizedben a kutatás iránya a lehetetlenségi és lehetőségességi tételek felől abba az irányba tolódott el, hogy mi lehet az egyéni (és közösségi) jogosultságok modellezésének legadekvátabb módja.²⁶ Ezzel pedig már a jogosultságok igazolásának kérdésénél vagyunk. Ezt a kérdést, ti. hogy hogyan lehet igazolni a jogokat (illetve azok korlátozását), például szabály-utilitarista módon (Harsányi) vagy szerződéselvű alapon (Sugden), élénk viták övezik a közgazdaságtani és filozófiai irodalomban. Mindennek bemutatása azonban már egy következő írás feladata lesz.

Hivatkozások

Allén, Tuovi 1988. 'The Impossibility of the Paretian Liberal and its Relevance to Welfare Economics' *Theory and Decision* 24, 57–76

Barry, B.: 1984. 'Lady Chatterley's Lover and Doctor Fisher's Bomb Party: Liberalism, Pareto Optimality and the Problem of Objectionable Preferences', in Jon Elster and Aanund Hylland (eds.) *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge: Cambridge University Press

²⁵ Gaertner – Pattanaik – Suzumura 1992.

²⁶ Vö. Gerrek 2008: 73.

- Bernholz, Peter 1974. 'Is a Paterian liberal really impossible?' *Public Choice* 20, 90–107
- Chapman, Bruce 1982. 'Individual Rights and Collective Rationality: Some Implications for Economic Analysis of Law' *Hofstra Law Review* 10, 455–481
- Chapman, Bruce 1983. 'Rights as Constraints: Nozick versus Sen' *Theory and Decision* 15 (1983) 1–10
- Cserne Péter 2000. 'Gary Stanley Becker, a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa' *Szociológiai Szemle* 10 (1), 113–127
- Cserne Péter 2005. 'A racionális döntések elméletének helye a jogelméletben' in *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcsélet* Országos tudományos konferencia [Leviatán különszám], szerk. Szigeti Péter (Győr: Universitas-Győr Kht. 2005), 245–272
- Csontos László (vál.) 1998. *A racionális döntések elmélete*, szerk. Szántó Zoltán. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Dowding, Keith and Martin van Hees 2003. 'The Construction of Right' *American Political Science Review* 97, 281–293
- Elster, Jon 1997. *A társadalom fogaskerekei* Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományban, ford. Szántó Zoltán és Helmich Zoltán, 2. kiadás. Budapest: Osiris
- Fleurbaey, Marc and Martin van Hees 2000. 'On Rights in Game Forms' *Synthese* 123: 295–326
- Gaertner, W. and Krüger, L.: 1981. 'Self-Supporting Preferences and Individual Rights: The Possibility of Paretian Libertarianism' *Economica* 48, 17–28
- Gaertner, W., Pattanaik, P. K., and Suzumura, K. 1992. 'Individual Rights Revisited' *Economica* 59, 161–177
- Gärdenfors Peter 1981. 'Rights, Games and Social Choice' *Noûs* 15, 341–356
- Gekker, Ruvin 2008. 'Waiving and Exercising Rights in the Theory of Social Situations' in Thomas I. Boylan and Ruvin Gekker (eds.) *Economics, Rational choice and Normative Philosophy*. London: Routledge, 73–88
- Hammond, Peter 1996. 'Game Forms versus Social Choice Rules as Models of Rights' in *Social Choice Reexamined*, ed. K. J. Arrow, A. K. Sen, and K. Suzumra, Basingstoke: Macmillan, 82–95
- Harel, Alon 2005. 'Theories of Rights' in *Blackwell's Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, eds. Martin P. Golding & William Edmundson. London: Blackwell, 191–206
- Hart, Herbert L. A. 2002 [1955]. 'Vannak-e természetes jogok?' *Fundamentum* 6/2, 5–12
- Hillinger, Claude and Victoria Lapham 1971. 'The Impossibility of a Paretian Liberal: Comment by Two Who Are Unreconstructed' *Journal of Political Economy* 78, 1403–1405
- Hohfeld, Wesley Newcomb 2000 [1913]. 'Alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben', ford. Szabó Miklós in *Jog és nyelv*, szerk. Szabó Miklós és Varga Csaba. Budapest: [Tempus], 59–96
- Sonstegaard, Miles 1987. 'Nozick on Sen: A Reply to Perelli-Minetti' *Theory and Decision* 22, 203–207
- Nozick, Robert 1998. [1974] 'Elosztási (disztributív) igazságosság', ford. Babarczy Eszter in *Modern politikai filozófia*, szerk. Huoranszki Ferenc. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 141–160

- Perelli-Minetti, C. R.: 1977. 'Nozick on Sen: A Misunderstanding' *Theory and Decision* 8, 387–393
- Sajó András 1996. *Jogosultságok*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Seneca Kiadó
- Sen, Amartya 1970. 'The Impossibility of a Paretian Liberal' *Journal of Political Economy* 78, 152–157
- Sen, Amartya 1971. 'The Impossibility of a Paretian Liberal: Reply' *Journal of Political Economy* 78, 1406–1407
- Sen, Amartya K. 1982. 'Liberty as Control: an Appraisal' *Mid-West Studies in Philosophy* 7, 207–221
- Sugden, Robert 1985. 'Liberty, Preference and Choice' *Economics and Philosophy* 1, 213–229
- Sugden, Robert 1998. 'The Metric of Opportunity' *Economics and Philosophy* 14, 307–337
- Suzumura, Kotaro 1980. 'Liberal Paradox and the Voluntary Exchange of Rights-Exercising' *Journal of Economic Theory* 22, 407–422
- Tóth I. János 1997. *Játékelmélet és társadalom*. Szeged: JATEPress
- Van Hees, Martin 1995. *Rights and Decisions* Formal Models of Law and Liberalism. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers
- Van Hees, Martin 1996. 'Individual Rights and Legal Validity' *Analyse und Kritik* 18, 81–95
- Van Hees, Martin 2000. *Legal Reductionism and Freedom*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers
- Wenar, Leif 2007. 'Rights' in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/rights/>
- Wenar, Leif 2008. 'The Analysis of Rights' in Matthew H Kramer et al. (eds.) *The Legacy of H. L. A. Hart* Legal, Political, and Moral Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 251–273